

सामाजिक समतेचा मार्ग भूदान

रविंद्र लक्ष्मण कटके

इतिहास विभाग प्रमुख कोकण ज्ञानपीठ, कर्जत कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय कर्जत जि. रायगड

शोध सारांश : सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी सर्वस्वदानाचा मार्ग आवलंबला पाहिजे . या विचाराने विनोवानी भूदानाबरोबरच संपत्तिदान, श्रमदान, प्रेम व बुद्धीदान आणि जीवनदान या पंचदानाचा विचार मांडला . अस्त्ये अपरिग्रहा व अध्यात्मवृत्ति हे या पंचदाना मागील मुळ प्रेरणा होत्या .

प्रस्तावना –

१८ एप्रिल १९५१ रोजी पोचमपल्लीच्या घटनेने भारतीय इतिहासात एका महान अंदोलनाला सुरवात झाली . ते आंदोलन म्हणजे भूदान आंदोलन होय . पोचमपल्लीतील भूदान हे वटु वामनाचे पहिले पाऊल ठरले . भूदानानंतर विनोवानी संपत्तिदान, श्रमदान, प्रेम व बुद्धीदान आणि जीवनदान या पंचदानाचा अवलंब केला . भूदानानंतर पंचदानाचा उगम विकास होणे स्वाभाविक व अपरिहार्य होते . कारण सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी खाजगी मालकी किंवा आर्थिक विषमता नष्ट करणे आवश्यक होते . मना मनातून गरिबी श्रीमंतीचे शल्य दुर करणे आवश्यक होते . विनोवानी पंचदानातून भूदानाची मुलतत्वे व उद्दिष्टे अधिक प्रवळ झालेली दिसून येतात .

पंचदान

१) संपत्तिदान :-

भूदान यज्ञाचा जसा - जसा विकास होत गेला तसा - तसा भूमी बरोबर संपत्तीच्या वाटणीची कल्पना पुढे येऊ लागली . नव्या भूमिहीनांना वसविण्यासाठी शेती अवजारे, बैल, वारदाना वियाने इ . चा पूरवठा करणे आवश्यक होते . जेव्हा विनोवानी विहारमध्ये प्रवेश केला तेव्हा भूदान यज्ञाला संपत्तीदानाची जोड देण्याची गरज त्यांना वाटू लागली . म्हणून २४ ऑक्टोबर १९५२ रोजी पाटलीपुत्र (पाटणा) या ठिकाणी त्यांनी संपत्तीदान यज्ञाची घोषणा केली . आणि उत्पन्नाचा सहावा हिस्सा संपत्तीदान यज्ञात देण्याची लोकांनी विनंती केली . या संदर्भात श्री . नारायण देसाई म्हणतात की, “ या यज्ञाचा आरंभही भूमिहीनांच्या समस्येशी निगडीत आहे . निधीचे नाव ऐकताच नियमांचे स्मरण करणारे आणि ट्रस्टची गोष्ट ऐकताच डिसट्रस्ट (अविश्वास) करणारे विनोवा यांनी हा काही नवा फंड सुरू केला नव्हता . उलट जसा भूदान यज्ञात उत्पादकाच्या मालकीच्या निराकरण्याचा संकेत होता . तसाच संपत्ती दान यज्ञात अस्त्ये आणि अपरिग्रहाच्या सामाजिकरण्याद्वारे अर्थसुचित्वाचा संकेत होता . प्रत्येक दाता आपला हिशोब आपणच ठेवील व आपल्या कमाईत समाजाचा वाटा मान्य करून एक ठराविक हिस्सा - ठराविक रक्कम विनोवांच्या सुचनेनुसार स्वतः खर्च करील ही आहे . त्याची प्रक्रिया यात धन गोळा करण्याची योजना नाही . ”

संपत्तीदानाची योजना म्हणजे कोणत्याही प्रकारचे फंड नव्हते . तर त्याला एक वैचारिक अधिष्ठान होते . फंडामध्ये दाता केवळ ठराविक दान देऊन मोकळा झाला असता . पण विनोवांना हे अपेक्षित नव्हते . तर दात्यांनी आपल्या संपत्तीचा विनोवांच्या सुचनेनुसार व स्वतःच्या बुद्धीप्रमाणे समाजकार्यात खर्च करावा व वर्षाअवघेरीस हिशोब दयावा अशी कल्पना होती . म्हणजे दात्यांच्या पैश्याबरोबर त्याची बुद्धी व अक्कल त्यांना हवी असल्याचे दिसून येते . संपत्तीदान ही भूमिदानाप्रमाणे एकदाच देण्याची वस्तु नव्हती तर दरसाल त्याला हिस्सा दयावा लागे . २३ ऑक्टोबर १९५२ रोजी पाटणा येथे झालेल्या प्रवचना मध्ये संपत्तिदान विषयी बोलताना विनोवा म्हणतात की,

“ आजपर्यंत मी फक्त भूमीचे दान घेत होते आता मी संपत्तीचेही दान घेणार आहे . पण पैसे घेणार नाही पैसा दात्याजवळच राहिल संपत्तिदानात कल्पना अशी का दात्याने आपल्याला साक्षी ठेऊन त्याचा विनोवांच्या सुचनेनुसार करावा . ”

येथे असा एक प्रश्न उपस्थित होतो की, संपत्तीदान यज्ञाची सुरवात भूदानाच्या आंदोलना बरोबरच का करण्यात आली नाही ? कालांतराने जरी ते सुरू करण्यात आले तरी प्रारंभापासून त्याला सार्वजनिक चळवळीचे स्वरूप न देता केवळ व्यक्तिगत क्षेत्रापुरतेच मर्यादित का ठेवण्यात आले ? या संदर्भात विनोवा म्हणतात की, “ जमीन ज्याप्रमाणे उत्पादानाचे अनिवार्य साधन नाही . पैसा मोह उत्पन्न करणार आहे . पैशाला खरे मुल्य ही नाही . तो तर नाशिकच्या छापखान्यात बनतो . पण कोणी छापखाना जमीन तयार करून देऊ शकत नाही . म्हणून जमिनीची पैशाबरोबर तुलनाच होऊ शकत नाही . श्रीमंताच्या जवळ असलेल्या पैशाचे आम्ही मुल्यच नाहीसे करून टाकू शकतो . म्हणून जमिनीची तुलना करता धन दौलत, पैसा अडका अगदी गौण आहे . जमीन हा पाया आहे असा विचार करूनच मी जमिनीचा प्रश्न प्रथम हाती घेतला आणि या कारणाकरिताच संपत्तीदान यज्ञावर मी जास्त जोर देत नाही . संपत्ति ही गवतासारखी आहे . ते उगवते ही लवकर आणि वाळून ही लवकर जाते . ”

तेव्हा विनोवांच्या दृष्टिकोनातून पैसा महत्त्वाचा नसून जमीन महत्त्वाची आहे . म्हणून भूदान - यज्ञात ज्याला काही पैशाची मदत पाहिजे असेल तर त्याला रोख पैसा दिला जात नसे . त्याला शेतीची अवजारे घेऊन दिली जात . अर्थात भूदान - यज्ञाचा मूलगत उद्देश उत्पादनाचे साधन उत्पादकाला मिळवून देणे, पैशाची प्रतिष्ठा नाहीशी करणे आणि उत्पादक श्रमाला प्रतिष्ठा मिळवून देणे हा आहे .

संपत्तीदान - यज्ञाचे प्रारंभीक स्वरूप हे मर्यादित होते . कारण जो संपत्तिदान देईल त्याच्या आणि त्याच्या कुटुंबातील सर्वांच्या मनामध्ये तो विचार रुजला पाहिजे . आणि त्याचे समाधान व आनंद त्यांना झाला पाहिजे म्हणून प्रथमतः सार्वजनिक चळवळीचे रूप देण्यात आले नाही . विहारमध्ये भूदान यज्ञाची चळवळ जेव्हा पुष्कळ प्रगत झाली तेव्हा १९५३ साली विनोवांनी संपत्तिदान - यज्ञाला सार्वजनिक रूप दिले आणि सर्व लोकांना संपत्तिदान यज्ञात भाग घेण्याचे आवाहन केले आणि बुद्धगया संमेलनापासून देशामध्ये सर्वत्र संपत्तिदान - यज्ञाचा व्यापकपणे प्रसार करण्याची खटपट सुरू झाली .

अशाप्रकारे भूदान हे वटु वामनाचे पहिले पाऊल तर संपत्तिदान हे दुसरे पाऊल ठरले .

श्रमदान

संपत्तिदान यज्ञानंतर विनोवांनी श्रमदान यज्ञ सुरू केला . ज्याच्या जवळ जमीन नाही, पैसा नाही त्यांनी श्रमदान करावे . भूदान - यज्ञात जमीन मिळून गेली परंतु त्या जमिनीवर श्रम केले नाही तर तिच्यात पिक निघणार नाही . म्हणून ज्याच्याकडे काहीच नाही त्यांना श्रमदान करावे . अशा प्रकारे शरिरश्रमाला असलेली प्रतिष्ठा जी आज नाहीशी झाली आहे ती पुन्हा स्थापित करण्याचा मार्ग विनोवांनी श्रमदानातून सांगितला . विनोवा स्वतः दुर्बल व आजारी असून दहा - बारा मैल पदयात्रा करून आल्यावर मुद्धा ते श्रम करण्यास कधीच विसरत नसत . आपल्या लोकांबरोबर एक तास तरी कुदळ - फावडे चालवीत चालवीत .

श्रमदानाचे महत्त्व सांगताना विनोव म्हणतात “ जमीन मालक आणि श्रीमान लोक यांच्या दान देण्याच्या शक्तीला मर्यादा आहे . परंतु ज्याच्या जवळ जमीन व पैसा नाही पण शारीरिक शक्ति आणि सामर्थ्य आहे त्यांच्या दानाच्या शक्तिला सीमा नाही . जमीन किंवा पैसा एकदा सगळा देऊन टाकता येईल . त्यानंतर देण्यासारखे त्यांच्याजवळ काही शिल्लक राहणार नाही . परंतु ज्याच्याजवळ परमेश्वराने दिलेले निरोगी आणि बळकट शरीर आहे . त्यांची दानशक्ती कधीही संपणार नाही . सर्व जीवनभर तो प्रती दिवशी दान देऊशकेल . ”

अशा प्रकारे विनोवांनी श्रमदान यज्ञ सुरू करून श्रमाला प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्याचे शिक्षण दिले .

प्रेम आणि बुद्धीदान - यज्ञ

ज्याच्याजवळ काही ही नाही . तो आपल्या शेजा-याविषयी आपल्या मनात आपल्या स्वतः सारखा भाव राखील आणि आपल्या मनात पोषण करील त्याच्या आत्मयज्ञानाचा यामुळे विकास साधेल . हा त्याचा प्रेमदान - यज्ञा होईल . तर ज्याच्याजवळ विद्या, बुद्धि शहाणपण आहे त्यांनी प्रत्येक दिवशी काही वेळ तरी आपली विद्या आणि बुद्धि निःस्वार्थसेवेल लावून बुद्धिदान - यज्ञात भाग घ्यावा म्हणजेच शहाण्या मानसांनी लोकांचे तंटे आपापसात मिटवून टाकावेत . वकिलांनी कोणतीही फी न घेता एखादयावर अत्याचार झाला असेल तर त्याची वकिली करावी . डॉक्टर वैद्यांनी पैसा न घेता औषधे दयावे . अकौंटंटनी वेतन न घेता एखादया सार्वजनिक संस्थेचे हिशोब लिहण्याचे काम करावे . इत्यादी .

जीवदान

बुद्धगया सर्वोदय संमेलनांची जीवदान ही एक महान देणगी आहे . ' मे १९५४ मध्ये झालेल्या संमेलनामध्ये श्री . जयप्रकाश नारायण यांनी भूदान कार्यासाठी आपले जीवन देण्याचा संकल्प घोषित केला व तेथूनच जीवनदान - यज्ञाचा प्रारंभ झाला . या घटनेचे विवेचन करताना श्री . नारायण देसाई म्हणतात “ बोधगयेच्या सर्वोदय संमेलनाची मध्यवर्ती घटना हे जीवदाना कार्यकर्ते निर्माण करण्याच्या दृष्टीने एक मोठे काम होते . या वेळी घडलेली घटना

विलक्षण तशीच स्फूर्तिदायक ठरेल . श्री .जयप्रकाश जेव्हा बोलायला उभे राहिले तेव्हा कादाचित त्यांना स्वतःलाहि पत्ता नसेल की ते एक नव्या यज्ञाचे अर्धचंद्र वनत आहेत . भूदान कार्यसाठी जीवनसमर्पण करणा-या कार्यकर्त्यांची मागणी पुढे ठेवतांना सर्वात प्रथम त्यांनी स्वतःच स्वतःला समर्पित केले . ही फार मोठी घटना होती . देशातील एक समर्थ राजनीतीज्ञ राजनीति सोडून लोकनीच्या दिशेने पाऊल टाकीत होता .”^१

अशाप्रकारे जयप्रकाश नारायण सारख्या थोर नेत्यांनी जीवनदान यज्ञाची प्रतिज्ञा पुनर्घोषित केल्यामुळे कार्यकर्त्यांची ताकद वाढण्यास आणि विल्लशुद्धीस एक प्रकारे मदत मिळाली . युवकांनी नव्या क्रांतीसाठी उत्साहाने जीवनदान दिले . एकंदरीत भूदानांतून संपत्तिदान,श्रमदान हे सर्व निर्माण झाले . पण त्यांची पूर्तता मात्र जीवनदानातच झाली .

तेव्हा कुठलीही चळवळ किंवा क्रांती यांची सुरवात प्रथम एका विषयात होते . आणि थोड्याच कालावधी नंतर ती दुस-या क्षेत्रातही पसरत जाते . व शेवटी तीला इतका व्यापकपणा येतो की ती मानवीजीवनाच्या सर्व क्षेत्रांना व्यापून टाकते . व्यापकता हीच चळवळ किंवा क्रांतीची मुलाधार असते . कारण एखादी गोष्ट त्या क्षेत्रापूर्वीच मर्यादित राहिली तर क्रांति होणार नाही . आचार्य कृपलांनी यांनी वुद्धगया येथील सर्वोदय संमेलनात भूदान यज्ञाच्या क्रांतिकारपणाचे विवेचन करताना क्रांतीच्या या लक्षाकडे सर्वांचे लक्ष वेधले आहे . ते म्हणतात,“ बुद्धांनी निर्वाणाच्या एका मार्गाचा अविष्कार केला, ती तर धार्मिक गोष्ट होती . परंतु ती क्रांतिकारक होती म्हणून ती जीवनाच्या इतर अनेक क्षेत्रात पसरली . नवीन राज्य निर्माण झाले . समाजव्यवस्था नवीन रचली गेली . नवीन संस्कृती घडविली गेली . म . गांधींनी राजकीय क्षेत्रात आपले काम सुरू केले . देशाला परकिय सत्तेपासून मुक्त करण्याची खटपट केली . परंतु तिच्या पायावरच देशाला सार्वजनिक मुक्तीचा मार्ग त्यांनी दाखवून दिला . त्याप्रमाणे जमीनीचा प्रश्न सोडविण्यासाठी भूदान - यज्ञाचा आरंभ झाला . आता त्याच्या पायावर देशाचा कायापालट करण्याचे काम सुरू झाले आहे . सर्व दिशा सर्वोदयाच्या रंगाने रंगू लागल्या आहेत .”^२

समाप्ती

अशा प्रकारे संपत्तिदान, श्रमदान, प्रेम व बुद्धीदान एवढ्यावरच भूदान चळवळ न थांबता त्याची व्यापकता वाढत गेली . केवळ संपत्ती, धन, पैसा यांचेच मालक आपण नाही तर हे जीवन सुद्धा आमचे नाही . ते परमेश्वराची देणगी आहे . इतपत भूदान - यज्ञ सर्वव्यापी बनला .

१ देसाई नारायण, भूदान आरोग्य, पृष्ठ ४२ .

२ निर्मला देशपांडे, भूदान गंगा खंड २, पृष्ठ ३७

३ भंडारी चारुचंद्र, भूदानयज्ञ समग्र दर्शन, पृष्ठ १६२

४ किन्ता पृष्ठ - १७१ - १७२

५ देसाई नारायण, भूदान आरोग्य पृष्ठ ४४

६ भूदान यज्ञ (साप्ता .) १५ नोव्हें १९५६ पृष्ठ - ४